

YARARCI ETİK: BİR TEMEL ARAYIŞI*

Dr. Halil Turan**

1. Yararcılık Kavramlarına Kısa bir Bakış

Türkçede, günlük kullanımda “yarar” sözcüğü genellikle olumsuz bir anlam içeren ve sözlüklerde ilk sırada verilen tanımı, “gizliden gizliye gözetilen ya da dolaylı olarak elde edilen yarar, kazanç” olan “çıkarcık”la karıştırdığı için, dilimizde “yararcılık” adını verdiğimiz ahlak felsefesi görüşüne, biraz haksızlık yapılarak, olumsuz anlamlar yüklenmektedir. Sözlük tanımına baktığımızda “çıkarcık” teriminin olumsuzluğu ilk bakışta görülür. “Çıkarcık”da karanlık bir taraf, bir aldatma anlamı vardır. Aldatma yoluyla elde edilen yarar, belli bir kişinin ya da belli kişilerin diğerlerini, gizliden gizliye, iyi bir amaç uğruna yapıyor gibi görünen bir iş yoluyla aldatarak özellikle kendileri için fazladan sağladıkları yararlar. Çıkarcığın olumsuzluğu “fazladan” sağlanan, hakça olmadığı tanımdan açık olan bir yarar içermesinden kaynaklanıyor. Çünkü belli bir kişinin ya da belli kişilerin fazladan yarar sağlaması, bir bakıma başkalarına fazladan zarar verme ya da başkalarının söz konusu iş yoluyla elde edebilecekleri yararın “azaltılması” anlamına geliyor.

“Yarar” ise “çıkarcık”a göre yansız bir kavramdır. Yine Türkçe sözlüklerde “yarar”, “elverişli, uygun, yarayan; bir şeyden alınan, elde edilen iyi bir sonuç; bir işten sağlanan iyi sonuç”¹ olarak tanımlanmıştır. “Yarar”ın “çıkarcık”a yaklaştığı bir anlamı daha vardır, ancak bu terimi Türkçede genellikle olumlu anlamıyla kullanmak eğiliminde olduğumuzu sanıyorum. İşte bu terimle İngilizcedeki “utilitarianism”i karşılamak isteyen felsefecilerimiz doğru bir iş yapmış ve daha önceki karşılık nefiye’ye (nef’iyye) göre daha iyi bir kavram bulmuş gibi görünüyorlar. Oysa biz günlük kullanımda “çıkarcık” ile “yarar”ı birbirlerinin yerine kullanıyoruz. Doğrusu, dildeki bu yanlış kullanımın başlı başına kendisinin, içinde bulunduğumuz etik, siyasal, toplumsal durumu kavramamıza yarayabilecek ip uçları verdiği bile düşünülebilir.

“Yararcılık” (utilitarianism) olarak bilinen düşünce geleneğinde bazı temel kavramları incelemeye çalışalım. Yararcılık, kısaca ve çok genel olarak “ahlaki eylem ve davranışlarda yararın temel ilke olarak benimsenmesi” olarak tanımlanabilir. Yararlı olan iyidir. Özellikle Jeremy Bentham ve John Stuart Mill’in tanımlarına göre “yararlı olan”,

* Bu makale, 1. Uygulamalı Etik Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.

** ODTÜ Felsefe Bölümü.

¹ Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük* (İstanbul: YKY, 1995).

“olabildiğince çok sayıda insana (ya da duyarlı varlığa) olabildiğince çok mutluluk veren” anlamına gelmektedir.²

“Olabildiğince çok sayıda varlık için olabildiğince çok mutluluk” deyişinde, zorunlu olarak belli sayıda duyarlı varlığın mutsuzluğunun bir koşul olarak varsayıldığı; belli sayıda kişinin ya da varlığın mutluluğu için belli sayıda varlığın mutsuzluğunun adeta bir gerek gibi görüldüğü düşünülmektedir. Oysa bu ilke yalnızca “olabildiğince çok” mutluluğun iyi olduğunu ileri sürer. Belki “olabildiğince çok” deyişinin olguyu, yani bütün varlıkların mutlu olmadıklarını vurguladığı söylenebilir. Bu doğrudur, bütün varlıklar mutlu değildir. Ancak bazı varlıkların mutlu olmadığı olgusundan bazı varlıkların mutlu olmamaları “gerektiği” sonucunun, yani “olandan olması gereken”in çıktığını düşünmek çok tartışmalı bir konuyu oldubittiye getirmektedir.

Buradan yararlılığın başka bir özelliğine geçebiliriz: Yararlılık olguya, duyarlı varlıkların durumuna bakmakta ve deneyci bir yol izlemektedir. Bu saptamaya tarihten de destek buluruz: Modern yararlılığın ilk önemli temsilcisi, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill’in ustaları, başlıca deneycilerden biri olan David Hume’dur. Zaten İngiliz felsefesinde egemen yöntem yaklaşımı da deneyde verilenin bilginin yapı taşı olarak kabul edilmesidir.

“Olabildiğince çok varlığın olabildiğince çok mutluluğu iyidir” ilkesinin bazıları-
nın mutsuzluğunu bir koşul olarak belirlemediğini, olsa olsa olguda beliren bir gerçekliği, kimilerinin mutlu, kimilerininse mutsuz olduğu gerçekliğini saptadığını düşüneneğimizi söyledik. Bu saptama doğrusya ve bu ilke bir arayışı içeriyorsa (ki çıkış noktası bu olmalıdır, yararlılık ilkesi belli bir yön vermektedir, yararlı söylem bu erek üzerine kurulmaktadır), yararlılığın bir amaç, bir erek olarak “en çok mutluluk” sınırı, toplam mutluluk için adeta bir sınır nicel değer varsaydığı düşünülebilir. Tıpkı bir sonușmazın (asimptot) bir değere yaklaşması, ancak hiçbir zaman o değeri bulamaması gibi, mutlulukta sınır değer, yani mutlak mutluluk, herkesin, her duyarlı, belki de her canlı varlığın tek tek kendileri için olanaklı en büyük mutluluk (en çok haz, en az acı) değerine ulaşmasıdır. İşte bu değere yararlılığın kuramsal olarak belirlediği erek diyebiliriz.

Yararlılığın tanımının salt biçimsel olmasından dolayı ortaya önemli bir sorun çıkarıyor: Yarar nasıl belirlenebilir, nasıl ölçülebilir? Bu sorunu tüm yönleriyle ele alarak doyurucu bir yanıt bulmaya çalışmak oldukça güç. Burada yararlılığın mutluluk dediği şeyin haz, karşıtının da acı olduğunu; acıyı ve hazzı deneyimizde açıkça duyumsadı-

² Yararlılık Jeremy Bentham’ın “en çok mutluluk” ilkesiyle (*greatest happiness/greatest felicity principle*) tanımlanabilir. Temel ilke, “herhangi bir edimi, ilgisi söz konusu olan tarafın ya da topluluğun mutluluğunu artırma ya da azaltma eğilimine göre onaylamak ya da onaylamamaktır”. (Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (New York: Hafner, 1970); s. 2. Bentham etiğin kapsamının insan soyundan çok daha geniş olduğunu, ahlaki sorumluluğun tüm “acı çekebilen” varlıklara değin uzandığını düşündüğünde bir devrime öncülük ediyordu (*Ibid.* s. 311 [Chapter XVII, Penal Branch of Jurisprudence, n.1]. John Stuart Mill’in tanım üzerindeki görüşleri için bkz. *Utilitarianism* (New York: Prometheus, 1987); s. 16 ve sonrası (Chapter Two).

ğımızı, davranışla, sözle iletilebildiğimizi; duyularımızı kesin bir biçimde nicel ölçülerle ölçemesek de belli görelî değerlendirmeler yapabildiğimizi belirtmekle yetinelim.

Yararcılık görüşünün kuramsal çerçevesini belirleyen düşünür David Hume, yararın tam anlamıyla nicel olmasa da en azındanolguda sınanabilecek bir derecelendirmesini yapmaya girişmişti. Hume, her insanın neyin yararlı ya da mutluluk verici ya da ter-si olduğunu, yani neyin “iyi” neyin “kötü” olduğunun sezgisine sahip olduğunu düşünyordu. Örneğin gönenç iyidir, yoksulluk kötüdür; dostluk iyi, düşmanlık kötüdür. Bu değerlendirmelerde, özel durumlar dışında, herkes aynı biçimde düşünür. Öte yandan Hume, iyinin ancak ve ancak “ortak iyi” olduğunu özellikle vurguluyordu; ona göre ne toplumun kuruluşu ne de ahlakın söz evreninde anlam kazanması tek tek kişilerin ya da belli toplulukların dolaysız yararlarına ya da çıkarlarına dayalı bir anlaşmayla açıklanamazdı. Hume tüm erdemleri yarar kavramına dayanarak açıklamaya çalışırken tüm insanların yararı benzer bir biçimde kavradıklarını, insanların yararı kendilerinin ve başkalarının yararı olarak duyumsadıklarını varsayıyordu. Bu varsayımın ne kadar güvenilir olduğu elbette tartışılabilir. Ancak burada bizim için yararcılığın nasıl bir “yarar” kavramına dayandığını, yararcılığın “iyi”sinin “çıkâr”dan nasıl kesin bir biçimde ayrıldığını görmek yeterli olacaktır.

Hume, tüm insanlarda ortak olan iyi duygusunu ya da “duygudaşlığı” bir optik ya da mekanik yasasıyla koşutluk kurarak ele alıyordu. *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*’da şunları söylüyor:

Kendi çağımızda ülkemize hizmet eden bir devlet adamı ya da bir vatansever, geçmiş dönemlerde ya da uzaktaki uluslara yararı dokunan kişilere göre her zaman çok daha içten bir saygı görür; bu kimselerin şefkatinden gelen iyilikle bağlantımız daha gevşek olduğu için, iyilik daha belirsiz görünür ve daha zayıf bir duygudaşlıkla etkiler. Duygularımız aynı düzeye çıkmasa da, erdemin her iki durumda aynı yüksek değerde olduğunu kabul edebiliriz. Burada yararı, tıpkı dış duyularımıza verilen nesnelerin imgelerinde çeşitli değişimler olduğunda bizi yanılığdan koruduğu gibi, iç duyarlıığımızdaki, algılarımızdaki eşitsizlikleri de giderir. Aynı nesne iki kat uzakta olduğunda gözümüzde ancak oylumunun yarısı kadar bir imge bırakır; ama biz iki durumda da aynı ölçülerde gördüğünü düşünürüz.³

Hume’a göre erdem her yerde, her zaman erdemdir. Yakınımızda gördüğümüz erdem bize daha belirgin görünecektir, ancak uzaktaki iyiyi de seçer, gerekli “optik” düzeltmeleri yapar ve ona aynı değeri veririz. Kişilik özelliklerine, edimlere aynı adı vermek aynı aslında onlara aynı değeri vermektir. Hume, erdemi tanıma, onu adlandırma

³ David Hume, *Enquiries Concerning Human Understanding and Concerning the Principles of Morals* (Oxford: Clarendon Press, 1985), s. 227-9; çeviri benimdir. Hume ahlakta iletişimin olanağını bu düzeltmelerle elde edilen “değişmez” değer ölçülerine bağlıyor. Hume aynı konuyu, *A Treatise of Human Nature* (Oxford: Clarendon Press, 1985); s. 603 (Book III, Part III, Sect. III)’de de işlemiştir.

yeteneğimizin kaynağında insana özgü bir duyarlılık, bir “duygudaşlık” (sympathy) olduğunu söylüyordu. Belki kendi yararımıza olanı çok yakında olduğu için duygularımızla dolaysızca ve açıklıkla seçeriz, ancak “iyi” dediğimiz şey doğrudan kendimize yararı dokunan şey değildir. Evet, yabancılara duyduğumuz yakınlığın, “duygudaşlığımızın” etkisi, dolaysız haz ve acılarımızınkine kadar belirgin olamaz, ancak “duygudaşlık” da haz ve acıya dayanan bir duygudur. Bu ortak duyarlık, tüm ahlaki iletişimi olanaklı kılan şeydir.

2. Yararcılık ve İşlerimiz

Etik kuramlarını karşılaştığımız sorunlara uygulamaktan beklediğimiz şey, bu sorunları yöntemli bir biçimde ele alarak çözümleyebilmektir. Bu bilimin uygulamalarından beklediğimize benzer: Olgular arasında bağıntılar kurarak kavramayı ve bilgi dediğimiz bu kavrayışla doğal güçleri yararımıza kullanmayı, yani doğayı “yönetmeyi” isteriz. Ahlak felsefesinde kuramları “yönetme” amacıyla olduğu kadar “yön aramak” için, kimi güncel sorunları daha iyi anlayarak çözüm aramak için de kullanmanın olanaklı ya da en azından denenmeye değer bir iş olduğunu sanıyorum. Ahlak üzerine yazan düşünürlerin belki de tümü kavramsal çerçevelerini en başta kendi deneyimlerini anlayabilmek, yani “yön aramak” için oluşturmuşlardır. Buna göre biz de yararcılığın temel kavramlarını yaşama ilişkin belli sorunları anlamak için kullanmayı düşünebiliriz.

Etik kuramlarını toplumsal yaşamımızda karşılaştığımız sorunlara uygulamak istediğimizde aklımıza ilk olarak iş yaşamında karşılaştığımız sorunlar geliyor. İş yaşamını bu açıdan incelemek istediğimizde de meslekler ya da uğraşları odağa almak en doğru yöntem olacaktır. Mesleklerle ilişkin sorunlara yararcılığın kavramlarına başvurarak bakmayı deneyelim. Herhangi bir mesleği olmak belli bir bilgi birikimine sahip olmak demektir, bu birikime sahip olmak da belli bir güce sahip olmak anlamına gelir. Meslek dediğimiz şey bir bilginin belli nedensellik bağıntılarının bilgisine dayanılarak oluşturulan tekniklerle, üretim yöntemleriyle uygulanmasını içerir. Yalnızca bu yöntemlerle üretilebilecek yararlar (hazlar), kolaylıklar yarattığı için, meslekler birer güç, erk araçlarıdır. Kolaylıklar ya da “yararlar” herkesin isteyeceği şeyler olduğu için onları sağlayacak olan kişi ya da kişiler toplumda değerli kişiler, ürettikleri de değerli nesnelere olurlar.

Her toplulukta, her toplumda iyi ya da kötü bir yarar paylaşımı düzeni vardır. İş bölümünün bir yarar paylaşımı ilkesine göre ortaya çıktığını, etkinliklerin, mesleklerin bu ilkeye göre kurumsallaştıklarını ve bir yarar değiş tokuşu ile, karşılıklı mutluluk, haz üretmeyle sürdürüldüklerini söyleyebiliriz.

İş ve buna bağlı olarak yarar üretimi toplumsal bir düzenin sürekliliği için olmazsa olmaz koşullardır. İşin varlığı hem eski gereksinim ve alışkanlıkların sürdürülmesi, hem de nicelik ve nitelik açısından geliştirilmeleri için zorunludur. İş yalnızca var olan düzenin sürdürülmesi için değil, iyileştirilmesi için de gereklidir. Gereksinimlerin eldeki olanaklarla ancak yetersiz bir biçimde karşılanabildiği toplumlarda sürekli daha fazla yarar üretmek, yani “kalkınmak” bir zorunluluk olarak görülür.

Ancak neyin gerçek anlamda “yarar” olduğu önemli bir tartışma konusudur. Gelişmiş kapitalist toplumlarda gördüğümüz sürekli yeni nesnelere ve hizmetler üretme ve bunları birer “gereksinin” olarak, birer “haz” aracı olarak, bu nesne ve hizmetlerden pay alamamayı da bir eksiklik olarak kabul ettirmeye çalışma tutumunda “yararlı” olan şeylerin belirlenmesi açısından önemli bir sorun vardır. Bu tutumun olumsuzluğunu kabul edersek, gözetilen şeyin yukarıda yaptığımız ayrımına göre “yarar” değil de “çıkart” olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Toplumda belli bir iş ve üretim düzenini, kitleleri kışkırtarak, “yararlı” oldukları hiçbir biçimde tartışmasız olmayan “yapay gereksinimler” yaratarak sürdürme tutumuna karşı felsefe her zaman duyarlı olmuştur. Bu tutumu yararlılık kavramlarıyla incelediğimizde de karşımıza ilginç bir çözümleme çıkıyor. “Gereksiz acıya” yol açacak, canlılara zarar verecek bir biçimde üretmek, işgücünü “verimsiz”,⁴ yani acıyı ortadan kaldırmayacak biçimde kullanmak, bilgiyi boş yere, hatta zararlı bir biçimde kullanmak demektir. Baştan iyi tanımlanmamış bir yarar anlayışına dayanan, tüketim için kışkırtmalarla artırılan üretim, geniş bir açıdan baktığımızda, yararsız, hatta zarara ve acıya neden olan bir etkinlik olarak görünecektir. Buradaki temel sorun “yarar”ı “çıkart”la karıştırmak ya da bile bile yarar yerine çıkarı amaç olarak benimsemektir. O halde, gerçek değer, yani neyin “yararlı”, mutluluk verici, gerçek anlamda haz verici olduğunun ortaya çıkarılması için yapılacak araştırma, bilginin uygulanmasından (zaman bakımından olmasa bile) ahlaki olarak önce gelmelidir.

Belli yöntem bilgileriyle donanmış kişilerin ayrıcalıklı kişiler olduklarını söyledik. Bu kişilerin aynı zamanda ayrıcalıkları ölçüsünde büyük sorumlulukları da olmalıdır. Bir mesleğin bilgisi, erbabına bu bilgiyle elde edilebilecek yararları önceden bilme ayrıcalığını verir. Bilgi, özellikle de “yeni” bilgi, her zaman yeni kolaylıkların, daha güvenli yaşama koşullarının oluşturulmasında ana etmen olmuştur. Bugün de öyledir. Yeni yararlar, kuram ya da uygulama bakımından bilgiye bağlıdır. İşte bu yeni kolaylıklardan yararlanma hakkının bir dengeli gözetmemesi durumunda ortaya belli “çıkartların” geliştirilmesi gibi bir olumsuzluk çıkacaktır. O halde, eğer yol gösterici ilkemiz, belli kişilerin ya da toplulukların “çıkart”larının değil de toplumun, ya da canlıların oluşturduğu bütünün yararının geliştirilmesi gereklidir diyen ilkeyse, meslek sahiplerinin ve örgütlerin toplumla kuracakları içten bir iletişimin “yarar” bakımından ne denli önemli olduğu görülür. Bilginin getirdiği ayrıcalığın kötüye kullanılması olasılığının önüne geçilmesi için temel koşul bilginin (özellikle de yarar sağlayacağı düşünülen bilginin) gizlenmesidir. Bilgi belki belli bir öğrenimi, kuramsal ve deneysel bir birikimi gerektirdiği için herkese aktarılamaz, ancak bilginin bir uygulamasının ortaya çıkarılabileceği yeni olanakların bize neler kazandırıp neler kaybettireceği konusunda herkesin söyleyeceği sözler

⁴ Buradaki “verimlilik” tartışmadaki çıkar ve yarar arasında yaptığım ayrım gözetilerek yorumlanmalıdır. Neyi ölçek olarak kullandığımıza bağlı olarak verimlilik kavramı da değişecektir. Örneğin “para” ölçüğüne göre yapılacak bir verimlilik ölçümü, çıkardan özenle ayırt edilen bir “yarar” kavramına göre yapılacak bir ölçümden tümüyle farklı sonuçlar verecektir.

vardır. O halde, saydamlık bilginin ortaya çıkaracağı yeni durumların, bu durumlardan doğrudan ya da dolaylı etkilenecek kişilerin yarar zarar muhasebesini olanaklı en iyi biçimde yapmasının ilk koşuludur. Saydamlığın bir yandan da belli bir mesleği uygulayanların da yararlarının geliştirilmesi için gerekli olduğu çok açıktır: kötü iş (doğrudan “çıkarkar” kaygısı ile yapılan iş olarak tanımlarsak), ancak kısa vadede yarar getirecek ve yarar alışverişi dengesini meslek zararına bozacaktır.

Kötü işi bir başka yolla, eksik bilgiyle yapılan iş olarak da tanımlayabiliriz. Eksik ya da yanlış bilgiyle, bilgisizlikle yapılan işler her zaman sonuçsuz kalmayabilir, hatta olumsuz sonuçlar da doğurmayabilirler; olumlu gibi görünen sonuçlar rastlantıyla da elde edilebilir. Ancak, bilgisizlikle, rastlantıyla elde edilen olumlu sonuç yalnızca kısa vadede bir yarar sağlayacaktır, çünkü bir yöneme dayanmamaktadır. Yöntemli, bilgiyle sürdürülebilir yarar, rastlantıyla elde edilen yarardan elbette nitelik ve nicelik bakımından daha fazladır, daha değerlidir. O halde, bilgisizliğin, hem meslek için hem de genel olarak, zararı doğrudan içerdiğini söyleyebiliriz.

Son olarak, doğal güçleri yönlendirme işiyle uğraşan tüm mesleklere özgü bir soruna değinelim. Örneğin hemen hemen bütün mühendislik dallarında birincil, belki tek amaç doğal güçleri belli amaçlar için yönlendirmektir. Doğayla kurulan bu ilişki, bu meslekleri uygulayanlara çok önemli sorumluluklar yüklüyor. Doğa bilgisinin insan merkezci bir anlayışla, yalnızca “insan” için, insanın hazzı, mutluluğu için yönlendirilmesi gerektiği düşüncesinin, Francis Bacon’dan beri süregelen bilim ve mühendislik anlayışının özellikle son yüzyılda ne denli kusurlu bir görüşe dayandığını, doğal güçleri sömürme hevesinin neden olduğu acıları gören bizler artık çok iyi anlıyoruz. Haz, mutluluk gibi kavramları yalnızca insanlar için düşünmek dar görüşlülükten başka bir şey değildir. “Yarar” dediğimiz şeyin anlamı, doğayı, kendimiz ve evrenimizi paylaştığımız canlılarla birlikte düşündüğümüzde değişecektir. Teknolojinin nereye, hangi amaçla uygulanması gerektiği, hangi “hazzın” karşılığı olarak hangi “acının” uyarılacağı, gelecekte hangi acıların ya da hazların üretileceği yararcılığın bakış açısından verimli bir biçimde tartışılacaktır. Öyleyse, doğal güçleri harekete geçiren ve üretimi yönlendiren mesleklerin uygulayıcılarına düşen, artık tüm duyarlı varlıkları kapsayan bir bütün olarak tanımlanması neredeyse zorunlu olan bir dünyada, haz/yarar, acı/zarar hesaplarının geçmişe göre çok daha dikkatlice yapılması gereken bir tartışmanın en bilinçli ve en dürüst tarafları olmaya çalışmaktır.